

نقش مسئولیت پذیری زوجین در تحکیم خانواده با تاکید بر آموزه های دینی

*شهزاد نقدی

چکیده

خانواده به عنوان بنیادی ترین نهاد اجتماعی نقش محوری در سلامت فرد و جامعه دارد یکی از مهم ترین عوامل تحکیم و پایداری خانواده مسئولیت پذیری زوجین در قبال یکدیگر و نقش های خانوادگی خویش است آموزه های دینی اسلام با تاکید بر حقوق و وظایف متقابل همسران مسئولیت پذیری را یکی از پایه های موفقیت در زندگی مشترک معرفی می کنند در این مقاله با روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت علیه السلام نقش مسئولیت پذیری زن و مرد در استحکام خانواده بررسی می شود نتایج تحقیق نشان می دهد که التزام زوجین به مسئولیت های الهی، اخلاقی، عاطفی و اجتماعی، موجب انسجام و آرامش و رضایت در روابط خانوادگی می شود و بی توجهی به آن زمینه ساز اختلاف و فروپاشی و آسیب های اجتماعی است براساس تحلیل آموزه های دینی ما مسئولیت پذیری زوجین نه تنها عامل تحکیم خانواده بلکه زمینه ساز رشد معنوی و تربیت نسل سالم نیز است نیز هست

کلید واژه: مسئولیت پذیری، زوجین، تحکیم خانواده، روایات اسلامی، آموزه های دینی

* شهزاد نقدی، طلبه سطح دوم، پایه پنجم، مدرسه امام خمینی (ر) کرمانشاه، تلفن: ۰۹۹۰۹۳۱۳۲۶۳، shahzad_naghdi@yahoo.com

مقدمه

خانواده نخستین و بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی و تربیتی در حیات انسان است که نقشی سرنوشت‌ساز در شکل‌گیری شخصیت فردی و اجتماعی ایفا می‌کند در فرهنگ اسلامی خانواده جایگاهی بس رفیعی دارد و عامل اصلی امنیت روانی آرامش معنوی و رشد انسان‌ها دانسته شده است «وَمِنْ آيَاتِهِ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لِّتَسْكُنُوْا اِلَيْهَا» (روم ۲۱) تحقق این آرامش منوط به تعهد متقابل زن و مرد و مسئولیت‌پذیری آنان در قبال یکدیگر و نظام خانواده است مسئولیت‌پذیری به معنای شناخت وظایف تعهد در انجام آن‌ها و پذیرش پیامدهای عملکرد فردی یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های یک خانواده سالم است در آموزه‌های دینی زن و مرد هر یک دارای جایگاه و مسئولیت‌های مشخصی اند که بی‌بی‌توجهی به آن موجب اختلال در روابط خانوادگی می‌شود از این‌رو بیان مسئله این پژوهش آن است که چگونه مسئولیت‌پذیری زوجین بر تحکیم روابط خانوادگی تأثیر می‌گذارد و آموزه‌های دینی چه نقشی در تبیین و تقویت این مسئولیت‌ها دارند اهمیت و ضرورت پژوهش در شرایطی مضاعف می‌شود که آسیب‌های نوظهور در خانواده‌های مسلمان از جمله افزایش طلاق تنش‌های عاطفی و نادیده گرفتن نقش‌های دینی زن و مرد ضرورت بازخوانی مفاهیم هیمة بنیادینی همچون مسئولیت‌پذیری را دو چندان می‌کند توجه به این امر به‌ویژه در سطح پژوهش‌های علمی می‌تواند الگویی دینی برای سبک زندگی خانواده مسلمان ارائه نماید هدف این پژوهش آن است که با تحلیل متون دینی ابعاد مختلف مسئولیت‌پذیری زن و شوهر را بررسی کرده و نقش آن را در تحکیم روابط خانوادگی تبیین نماید همچنین تلاش می‌شود تا راهکارهایی علمی و عملی و مبتنی بر آموزه‌های وحیانی برای تقویت این اصل ارائه گردد

در بررسی پیشینه پژوهش هرچند منابع مختلفی در زمینه مسئولیت‌های خانوادگی و نقش زن و مرد در خانواده وجود دارد اما اغلب آن‌ها به شکل پراکنده یا با رویکرد روان‌شناختی و جامعه‌شناختی به موضوع پرداخته‌اند و کم‌تر پژوهشی به‌طور متمرکز به بررسی نقش مسئولیت‌پذیری زوجین در تحکیم خانواده با تأکید بر آموزه‌های دینی اختصاص یافته است برای نمونه کتاب نظام خانواده در اسلام از سد آیت‌الله ابراهیم امینی به تبیین وظایف زن و مرد در خانواده از منظر اسلام پرداخته اما کم‌تر به تحلیل نقش مسئولیت‌پذیری در تحکیم بنیادین خانواده توجه دارد هم چنین در مقاله‌ای با عنوان تأثیر وظایف زن و مرد در استحکام خانواده از دیدگاه اسلام (مجله علمی پژوهشی زن و خانواده سال ۱۳۹۷) مسئولیت‌ها بررسی

شد ولی مفهوم مسئولیت‌پذیری به‌عنوان یک سازوکار درونی و تقویت‌کننده روابط خانوادگی به‌صورت مستقل تحلیل نشده است. بنابراین این پژوهش با تمرکز خاص بر نقش مسئولیت‌پذیری زوجین و با تکیه بر منابع اصیل دینی سعی دارد خلأ موجود در مطالعات پیشین را جبران کرده و تحلیلی دقیق از تأثیر این اصل به بنیادین در تحکیم خانواده ارائه دهد.

تعریف مفاهیم

۱. مسئولیت‌پذیری

«مسئول» در لغت عرب به‌معنای مورد پرسش واقع شده و کسی که درباره کاری پاسخ‌گو است آمده است (ابن منظور (۱۴۱۴ق)، ج ۱۱، ص ۳۱۲) و در اصطلاح مسئولیت‌پذیری عبارت است از «پذیرفتن آگاهانه وظایف تعهد نسبت به انجام آن و قبول نتایج ناشی از آن وظایف» (شریعت‌مداری (۱۳۷۹) ص ۵۸) در فرهنگ دینی مسئولیت‌پذیری از اصول بنیادین شخصیت انسانی شمرده می‌شود چنان‌که قرآن می‌فرماید (مدثر ۳۸) یعنی هر انسانی در گرو کرده‌های خویش است

۲. زوجین

«زوج» در لغت عرب به‌معنای جفت و همسر و هر چیز دوتایی آمده است (راغب اصفهانی (۱۴۱۲ق)، ص ۳۷۳) این واژه بر هر چیزی که دارای جفت و همتا باشد اطلاق می‌شود خواه آن شیء از نوع انسان، حیوان یا اشیاء باشد. «الزوج: کل واحد مع آخر یكون معه اثنين و الزوجان: الذکر و الانثی» یعنی «زوج» هر یک از دو چیزی است که همراه با دیگری جفتی را تشکیل می‌دهد و «زوجان» به معنای نر و ماده است (ابن منظور (۱۴۱۴ق) ج ۲، ص ۲۵۵، ماده «زوج») در اصطلاح شرعی زوجین به زن و مردی گفته می‌شود که در چارچوب عقد نکاح اسلامی با یکدیگر پیوند زناشویی بسته‌اند و رابطه‌ی همسری شرعی دارند (مصطفوی (۱۳۶۰)، ج ۴، ص ۲۷۵)

۳. خانواده

یکی از عمومی‌ترین سازمان‌های اجتماعی است که از ازدواج یک مرد و دست‌کم یک زن تشکیل شده و مناسبات خونی یا اسناد یافته (پذیرش فرزند) در خانواده وجود دارد معمولاً در یک مکان و با هم زندگی

می‌کنند و کارکردهای فراوانی از جمله شخصی تربیتی اقتصادی و جز این‌ها را دارد (سالاری فر، ۱۳۹۰، ص ۱۲-۱۳) مقصود از تحکیم خانواده فراگیری اصل اعتدال میان همگان حاکمیت اخلاق و حفظ حقوق همه اعضا است هدف از برقراری زوجیت و تشکیل خانواده به تعبیر قرآن «به سکونت رسیدن اعضا است» و لازم است که همه رفتارها و تعاملات در راستای تحقق این هدف باشد منظور از تحکیم به کمال رساندن همین سکونت است که با ستم و بی‌توجهی به حقوق هم در خانواده سازگار نیست (حسینی، ۱۳۸۳، (۲۶) : ۸۱-۶۶) سبک زندگی عبارت است از الگوهای رفتاری پائیدار که از بینش‌ها، خواسته‌ها و محیط متأثر بوده و به صورت عینی تجلی نماید (فعالی، ۱۳۹۳، ص ۳۰)

۴. تحکیم خانواده

«تحکیم» از ریشه «حکم» گرفته شده و در لغت به معنای استوار ساختن پابرجا کردند و مانع سستی شدن آمده است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق ج ۲، ص ۲۷۲) در کتاب های لغت عربی، این واژه چنین تعریف شده است. ابن منظور در لسان العرب می گوید: «الحکم: المنع و منه قیل للحاکم: لأنه یمنع لأنه یمنع الظالم من الظلم» یعنی «حکم به معنای بازداشتن و منع کردن است و به حاکم، حاکم گفته می شود چون مانع ظلم می گردد» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق ج ۱۲، ص ۱۳۰) در زبان فارسی نیز «تحکیم» به معنای «محکم کردن، استوار ساختن، تثبیت کردن» آمده است (معین، ۱۳۸۵) ذیل واژه «تحکیم» (بنابراین «تحکیم خانواده» در لغت یعنی محکم و استوار ساختن بنیاد خانواده و روابط بین اعضای آن. در تعریف اصطلاحی تحکیم خانواده عبارت است از فرآیند مستحکمی که طی آن، اعضای خانواده بتوانند با افزایش مسئولیت پذیری، همدلی، پابندی به ارزش ها و ایفای نقش صحیح، از گسست و فروپاشی خانواده جلوگیری کرده و به انسجام و پایداری بیشتر برسند (قرایی مقدم (۱۳۹۰) ص ۵۶) تحکیم خانواده یعنی ایجاد انسجام و استحکام و پایداری روابط میان اعضای خانواده به ویژه زن و شوهر به گونه ای که زمینه آرامش رشد و تربیت صحیح فراهم گردد (ساروخانی، ۱۳۸۴، ص ۲۸۳) قرآن می فرماید: لَتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً (روم ۲۱) و این مودت و رحمت عامل استحکام خانواده دانسته شده است

۴. آموزه های دینی

«آموزه» در لغت فارسی به معنای آنچه به کسی آموخته شود «تعلیم داده شده» یا «دستوری برای رفتار یا اعتقاد» است (معین، ۱۳۸۵) ذیل واژه «آموز» هم چنین در فرهنگ عمید آمده است: «آموزه: تعلیم،

دستور، اصل یا قاعده ای که برای راهنمایی یا آموزش عرضه می شود» (عمید (۱۳۸۹) ذیل واژه «آموزه»)
(«دین» واژه «دین» در لغت عرب به معنای «اطاعت، جزا، قانون و شریعت» آمده است. راغل اصفهانی
می نویسد: «الدین: الطاعه و الانقیاد، و الشریعه المنزله من عندالله» یعنی دین به معنای اطاعت و شریعت
نازل شده از جانب خداوند است (راغب اصفهانی (۱۴۲۵ ق) ص ۱۸۹) آموزه های دینی عبارت است از
مجموعه ای از تعالیم احکام ارزش ها و رهنمودهایی که از منابع دینی اسلام یعنی قرآن و سنت پیامبر اکرم
صلی الله علیه و آله، سیره اهل بیت علیهم السلام و اقوال علما و فقها استخراج شده اند و به هدایت فرد و
جامعه در مسیر درست زندگی می پردازند (مطهری (۱۳۷۴) ص ۹۲)

مبانی نظری پژوهش

مسئولیت پذیری زوجین در تحکیم خانواده یکی از ارکان اصلی پایداری و سلامت نظام خانواده است که
در آموزه های دینی به طور گسترده مورد تأکید قرار گرفته است مبانی نظری این موضوع را می توان در سه
حوزه اصلی ای مورد بررسی قرارداد مبانی قرآنی روایی و فقهی عقلی که در ادامه به هر کدام پرداخته
می شود.

۱. مبانی قرآنی مسئولیت پذیری زوجین

قرآن کریم به عنوان کتاب هدایتگر انسان ها مفهوم مسئولیت و پاسخ گویی را در روابط انسانی و خانوادگی
به صراحت بیان کرده است آیه «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ» (مدثر ۳۸) بیانگر اصل مهم تکلیف گرایی و
پاسخ گویی هر فرد نسبت به رفتار و کردار خود است این آیه تأکید دارد که انسان ها در قبال اعمال خود
مسئول اند و نمی توانند مسئولیت ها را به دیگری منتقل کنند (طباطبایی (۱۴۱۷ق) ج ۲۰، ص ۸۷) از این منظر
مسئولیت پذیری زوجین در برابر وظایف خانوادگی از الزامات دینی است که موجب حفظ کرامت و استقرار
آرامش در خانواده می شود همچنین آیه «لَتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلْ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ
يَتَفَكَّرُونَ» (روم ۲۱) بیانگر هدف غایی ازدواج است که سکونت معدلت و رحمت می باشد این اهداف زمانی
تحقق می یابد که هر یک از زوجین مسئولیت های خود را بدرستی بپذیرد و در انجام آن کوشا باشند بنابراین
مسئولیت پذیری نه تنها یک وظیفه اخلاقی بلکه یکی از عوامل کلیدی تحکیم خانواده و تحقق اهداف آن
است.

بلکه تقواست زوجینی که براساس ایمان و تقوا به همزیستی تن می‌دهند نگاه ابزاری یا خودمحو‌رانه به همسر ندارند بلکه خود را در برابر خداوند و یکدیگر مسئول می‌دانند چنین نگرشی بستر مسئولیت‌پذیری را فراهم می‌آورد و افراد را از بی‌مبالاتی در وظایف همسری بازمی‌دارد امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «من تزوج فقد احرز نصف دینه فلیق الله فی النصف الآخر» هر کس ازدواج کند نیمی از دین خود را حفظ کرده‌است پس باید در نیمی دیگر از خدا بترسد (حر عاملی ج ۱۴، ص ۷) این روایت شریف به‌روشنی پیوندی میان ازدواج دین‌داری و تقوا برقرار کرده‌است ازدواج تنها پیوند حقوقی یا زیستی نیست بلکه بستری برای رشد ایمان است زوجی که پس از ازدواج به پرورش معنوی و رشد تقوایی خود اهمیت دهد بی‌تردید نسبت به همسر و خانواده خود مسئول‌تر دلسوزتر و وفادارتر خواهد بود نخستین گام در مسئولیت‌پذیری آگاهی از حضور خداوند و تعهد در برابر اوست قرآن کریم در آیه ۲ سوره طلاق می‌فرماید: تقوا نیرویی درونی است که انسان را به انجام وظایف و ترک کوتاهی‌ها وامی‌دارد زوجینی که اهل تقوا هستند در انجام وظایف همسری و خانوادگی کوتاهی نمی‌کنند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸، ص ۳۴۵) (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۳۹۹).

۲. آموزش و شناخت نقش‌های همسری

نهاد خانواده در منظومه فکری اسلام بر پایه مشارکت مسئولیت و شناخت متقابل زوجین استوار است یکی از مهم‌ترین عوامل پایداری و انسجام خانواده شناخت صحیح و اجرای درست نقش‌های همسری است یعنی زن و مرد هر یک به وزن طایفه خاص خود در زندگی مشترک آگاه باشند و در انجام آن کوتاهی نکنند دین اسلام با رهنمودهایی روشن در قالب آیات و روایات نقش‌های همسری و تبیین کرده و راهکارهایی برای آموزش و تقویت آن‌ها ارائه داده است سوده نساء آیه ۱۹ خداوند در این آیه می‌فرماید: «وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ...» «و با آنان (همسرانتان) به نیکی رفتار کنید» این آیه دستور کلی به مردان برای معاشرت به معروف با همسران است منظور از معروف رفتار پسندیده و مطابق با عقل عرف صحیح و آموزه‌های دینی است این فرمان الهی به‌روشنی نشان می‌دهد که معاشرت نیکو جز با شناخت نقش مرد در خانواده حمایت‌گری تأمین معیشت تکریم زن رعایت عدالت و غیر ممکن نیست

شناخت دقیق مسئولیت‌های زن و مرد از عوامل مهم در تقویت مسئولیت‌پذیری است پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند «کلکم راع و کلکم مسوول عن رعیه» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۲۴) این حدیث

نشان می‌دهد که مسئولیت‌پذیری همگانی است و هر فردی باید وظایف خود را بشناسد آموزش‌های دینی در خصوص وظایف همسران باید از سنین جوانی و قبل از ازدواج صورت گیرد .

۳. الگوسازی از سیره اهل بیت علیه السلام

اهل بیت پیامبر علیهم السلام در قله فضیلت عقلانیت و اخلاق قرار دارند سبک زندگی ایشان در عرصه خانواده الگویی کامل و عملی برای تحکیم بنیان‌های خانوادگی است تحلیل سیره خانوادگی آنان، راهکاری روشن برای برون رفت از بحران‌های امروز خانواده در جامعه اسلامی است . نمونه‌ای از سیره رفتار رسول خدا صلی الله علیه و آله با حضرت خدیجه سلام الله و حضرت زهرا سلام الله، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در برابر خدمات و ایثار حضرت خدیجه سلام الله همواره با احترام محبت و یادآوری خوبی‌های او برخورد می‌کرد حتی سال‌ها پس از رحلت ایشان می‌فرمود «خدیجه و این مثل خدیجه؟ صدقتی از کذب‌ی الناس، و اوتنی از طردنی الناس...» (ابن اثیر، اسد الغابه، ج ۷، ص ۸۰، ابن اثیر) در خانواده‌ای که محبت قدردانی و یاد کرد از خوبی‌های طرف مقابل جریان دارد اختلافات و کدورت‌ها به حداقل می‌رسد اهل بیت علیه السلام بهترین الگو در همسرمداری محبت مسئولیت‌پذیری و تعهد خانوادگی هستند سیره حضرت زهرا سلام الله علیه و آله و امیر المؤمنین علی علیه السلام نمونه‌ای کامل از تقسیم وظایف و مسئولیت‌پذیری دوطرفه است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «فوالله ما اغضبتها، ولا اكرهتها علی امر حتی قبضها الله و لا اغضبثنی و لا عصب لی امرا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۲، ص ۱۳۲) این روایت تبلور مسئولیت‌پذیری متقابل در زندگی مشترک آن دوبررگوار است که باعث آرامش و همزیستی مثال‌زدنی شده است نمونه دیگری از سیر مربوط به خانه امیر المؤمنین علی علیه السلام و حضرت زهرا سلام الله است در روایتی آمده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله کارهای داخل خانه را برعهده‌ی حضرت زهرا سلام الله و کارهای بیرون از خانه را برعهده‌ی حضرت علی علیه السلام گذاشته است (شیخ صدوق، ال خصال، ص ۶۱۹) این تقسیم کار نه براساس تحمیل بلکه براساس عدالت توانایی و رضایت بود چنین تدبیری از تعارض نقش‌ها جلوگیری کرده و محیطی هماهنگ ایجاد می‌کند

نتیجه گیری

مسئولیت‌پذیری زوجین یکی از پایه‌های بنیادین استحکام پایداری و آرامش در نهاد خانواده به شمار می‌رود آموزه‌های دینی اسلام با تأکید بر نقش فردی و اجتماعی زن و مرد در خانواده وظایف مشخصی را برای که هر یک تعیین کرده‌اند که در صورت عمل به آن‌ها فضای خانواده به بستری برای رشد محبت امنیت و تربیت صالح نسل آینده تبدیل می‌شود قرآن کریم با بیان اصل تقوا تعهد مشورت محبت و تعاون مسیر ما تولیت‌پذیری را روشن می‌سازد و روایات اهل‌بیت علیه السلام نیز با ارائه الگوهای عملی این آموزه‌ها را از حوزه نظر به عرصه عمل می‌آورند تحلیل مبانی نظری و شواهد روایی نشان داد که زن و مرد هر در قبال یکدیگر و در قبال بنیان خانواده مسئول‌اند و باید در عدن ادای این مسئولیت به نقش خاص خود آگاه باشند ازسوی دیگر راهکارهایی مانند تقویت ایمان شناخت وظایف الگوبرداری از سیره اهل‌بیت علیه السلام از راهبردهای کاربردی برای افزایش سطح مسئولیت‌پذیری در خانواده هستند بی‌توجهی به این اصول موجب تضعیف پیوندها بروز آسیب‌های روانی عاطفی و تربیتی در فضای خانواده و اجتماعی خواهد شد بنابراین مسئولیت‌پذیری امر صرفاً اخلاقی بلکه یک ضرورت دینی اجتماعی و راهبردی در مسیر تحکیم خانواده از توجه به این اصل به‌ویژه با بهره‌گیری از منابع غنی اسلامی می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای پویا و متعهد و اخلاق‌مدار بیانجامد

منابع

۱. (طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق) تفسیر المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲. ابن اثیر، اسد الغابه عزالدین علی بن محمد (۱۴۱۵ق) اسد الغالبه فی معرفه الصّحابه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳. ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق) مقایس اللغه، بیروت: دارالجلیل.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق) لسان العرب، بیروت: دار صادر.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن (بی تا) وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت
۶. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق) وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت علیه السلام لإحياء التراث.
۷. حر عاملی، محمد بن حسن بن علی (۱۴۰۳ق) تفصیل وسائل الشیعه إلی تحصیل مسائل الشریعه، تحقیق الشیخ محمد الرازی، دار احیاء التراث العربی، بیروت، چاپ پنجم.

۸. حسینی، اکرم ، **تحکیم خانواده در آموزه های قرآنی** ، مطالعات راهبردی زنان (۲۶) : ۴۶-۸۱ ، ۱۳۸۳.
۹. راغب اصفهانی ، حسین بن محمد (۱۴۲۵ق) المفردات فی غریب القرآن ، تحقیق : صفوان عدنان داوودی ، دمشق : دارالقلم .
۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق) المفردات فی غریب القرآن ، دمشق : دارالقلم .
۱۱. ری شهری ، محمد (۱۴۲۶ق) میزان الحکمه ، قم : دارالحديث .
۱۲. سالاری فر، (۱۳۹۰) ، محمد رضا ، **خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی** ، قم انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه ، چاپ هفتم
۱۳. شریعتمداری، علی (۱۳۷۹) **اصول و فلسفه تعلیم و تربیت** ، تهران : امیر کبیر
۱۴. شیخ صدوق ، محمد بن علی بن بابویه قمی (۱۳۷۸ش) الخصال ، تحقیق علی اکبر غفاری ، تهران : نشر صدوق .
۱۵. صحیح بخاری، محمد بن اسماعیل (بی تا) بیروت : دارالفکر .
۱۶. طباطبایی ، محمد حسین ، **المیزان فی تفسیر القرآن** ، بیروت : موسسه الاعلمی
۱۷. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق) تفسیر المیزان ، قم : دفتر انتشارات اسلامی .
۱۸. عمید ، حسن (۱۳۸۹) **فرهنگ فارسی عمید** ، تهران : موسسه انتشارات امیر کبیر ، ۱۳۸۹ ، ذیل واژه « آموزه »
۱۹. فعالی، (۱۳۹۳) محمد تقی ، **مسجد و سبک زندگی** ، تهران : دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز رسیدگی به امور مساجد .
۲۰. قرایی مقدم ، حسن (۱۳۹۰) **جامعه شناسی خانواده** ، تهران : نشر به نگار.
۲۱. قمی ، علی بن ابراهیم ، تفسیر القمی (۱۳۶۷ش) تهران : دارالکتب الاسلامیه .
۲۲. کلینی ، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق) **الکافی** ، تهران : دارالکتب الاسلامیه .
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۲ش) **الکافی**، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چاپ دوم.
۲۴. مجلسی ، محمد باقر (۱۴۰۳ق) **بحار الانوار**، بیروت : موسسه الوفاء .
۲۵. مصطفوی، حسن (۱۳۶۰) **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم** ، تهران : بنگاه ترجمه و نشر کتاب
۲۶. مطهری، مرتضی (۱۳۷۴) **تعلیم و تربیت در اسلام** ، تهران : صدرا .
۲۷. معین ، محمد (۱۳۸۵) **فرهنگ فارسی معین** ، تهران : امیر کبیر ، ذیل واژه «تحکیم»

